

1 ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ

(ੳ) ਕਾਫ਼ੀ

‘ਕਾਫ਼ੀ’ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਏ ਗਏ ਹਨ- ਅਨੁਚਰ, ਅਨੁਗਾਮੀ, ਅੱਗੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ, ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ, ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਛਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣਾ ਆਦਿ।

‘ਕਾਫ਼ੀ’ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕੱਵਾਲੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਪੰਗਤੀ ਹਰ ਬੰਦ ਦੇ ਅੰਤ ‘ਤੇ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸੂਫ਼ੀ ਗਾਇਕ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਕਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਗਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਰੀਸੇ ਰੀਸ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਛੰਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਕਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਨੂੰ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਰਾਗਨੀ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਫ਼ੀ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੰਦ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੋਣਾ ਇਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜ਼ਜ਼ਬੇ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ।”

ਤੱਤ-

ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਮਸਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੇ, ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਤਾਲ ਸਿਰਜਦੇ ਹੋਏ ਵਜਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

1. ਕਾਵਿ
2. ਤਾਲ
3. ਨਾਚ
4. ਰਾਗ

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ’ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:-

1. ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ
2. ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ
3. ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ
4. ਸਮੂਹ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ

ਕਾਫ਼ੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਲਹਿੰਦੇ ਭਾਵ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਹੀ ਰੁਕੇ ਸਨ, ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਸੂਫ਼ੀ ਫਕੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਤੇ ਵਜਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਸਦਕਾ ਹੀ ਨੱਚਦੇ,

ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਝੂਮਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸਮੂਹ-ਗਾਨ ਵਜੋਂ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਵੀ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਤੱਕ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਫੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਡੇਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਵਰਗੀਕਰਨ-

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ (1850-1900) ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਗੁਲਾਮ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ 271 ਕਾਫੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਰਚੀ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਫੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭੇਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਕਾਫੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:-

1. ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਫੀਆਂ।
2. ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਾਫੀਆਂ।
3. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਫੀਆਂ।
4. ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਫੀਆਂ।

ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਕਾਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਫੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਫੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਾਫੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਮੁਕਤਕ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਰਜਣ-ਵਿਧੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਕਾਫੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਸਤੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਮਸਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਾਫੀ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ?
3. ਕਾਫੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

(ਅ) ਵਾਰ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ- ਵਾਰ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਿਲਾਸ। ਵਾਰ ਯੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਮੱਤ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

1. **ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ** ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਵਿ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਵਾਰ ਰੋਕਣਾ।

2. **ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ** ਨੇ ਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ 'ਵਾਰਤਾ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਵੀਆਂ, ਭੱਟਾਂ ਜਾਂ ਢਾਡੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰਤਾ-ਬਿਰਤਾਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਬਾਤ, ਵਾਰਤਾ ਜਾਂ ਵਾਰ ਪੈ ਗਿਆ।

3. **ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ** ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਛੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

‘ਵਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਵਿ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੈਰੀ (ਬਹਾਦਰ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ) ਹੈ। ਇਉਂ ਵਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਵਾਰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ‘ਵਾਹਰ’ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਰਥ ‘ਵਰਜਣਾ ਜਾਂ ਰੋਕਣਾ’ ਵੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਹਮਲੇ, ਧਾਵੇ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਾਰ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਰਥ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਢਾਡੀ ਜਾਂ ਭੱਟ ਲੋਕ ਵੀਰ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਾਰ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਰਥ ‘ਬਾਰ’ ਹੈ। ਬਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਢਾਡੀ ਜਾਂ ਭੱਟ ਲੋਕ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਕੇ ਬੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਵਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਾਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਅਰਥ ‘ਬਾਰਹੱਠ’ ਹੈ। ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ‘ਬਾਰਹੱਠ’ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਆਮੀਆਂ ਦੇ ਦਰਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹੱਠ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

4. **ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ** ‘ਵਾਰ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਉਥਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕਗੀਤ ‘ਵਾਰਨੇ’ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਾਂਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਾਰਨੇ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਵਾਰਨੇ ਦੀ ਗੀਤ ਵੇਲੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਜੱਸ ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਨੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

5. ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਰ ਨੂੰ ‘ਜੱਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ’ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਜੱਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਰਾਇਸ਼ੋ’ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦ ਬਰਦਾਈ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਇਸ਼ੋ’ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ- ਬੀਰ ਰਸੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ** ਵਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ਵਾਰ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾਇਕ-ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਬੂਲ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਟੱਕਰ ਸਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਤੱਤ-

ਵਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਸਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਧਾਗਤ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :-

1. ਵਸਤੂ-ਵਿਧਾਨ-

ਵਾਰ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਮੰਗਲਾਚਰਨ
2. ਕਥਾ-ਵਸਤੂ (ਸ਼ਿਕਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ)
3. ਮਹਾਤਮ

ਵਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾ-ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ (ਨਾਇਕ-ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ) ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਜਾਂ ਜੰਗ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪੱਖ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਜਾਂ ਟੱਕਰ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਜਿੱਤ ਤੇ ਹਾਰ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:-

ਦੁਰਗਾ ਪਾਠ ਬਣਾਇਆ ਸਭੇ ਪਉੜੀਆਂ।
ਫੇਰ ਨ ਜੂਨੀ ਆਇਆ ਜਿਨ ਇਹ ਗਾਇਆ।

ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਟੱਕਰ ਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੱਖ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਟੱਕਰ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਵਾਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀ ਵਸਤੂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਹੀ ਵਾਰ ਸਕਾਰਥ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸਕੇਗੀ। ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਟੱਕਰ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਣ-

ਵਾਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ ਜਾਂ ਉੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਸਭ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਨਾਇਕ ਦੇ ਉੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਜੱਸ ਗਾਇਣ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਦੱਸਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਪੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਮਾਇਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਤਕੜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਪਛਾੜਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਂ ਅਧੀਨ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਲਖ ਨਗਾਰੇ ਵਜਣ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ।
ਰਾਕਸ਼ ਰਣੋ ਨ ਭਜਣ ਰੋਹੇ ਰੋਹਲੇ ।
ਸੀਹਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਗਜਣ ਸਭੇ ਸੂਰਮੇ ।
ਤਣਿ ਤਣਿ ਕੈਬਰ ਛੱਡਣ ਦੁਰਗਾ ਸਾਹਮਣੇ ।

3. ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ-

ਵਾਰ ‘ਪਉੜੀ ਛੰਦ’ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਉੜੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀ ਵਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਛੰਦ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

1. ਸਿਰਖੰਡੀ ।
2. ਨਿਸ਼ਾਨੀ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 4 ਤੋਂ 17 ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਤੁੱਕ ਨਿੱਕੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਦਾ ਮੱਧ ਤੁਕਾਂਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤੀਬਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇਕ-ਦਮ ਉਛਲਦਾ ਹੈ।

ਚੋਟ ਪਈ ਖਰਚਾਮੀ ਦਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ॥
ਘੇਰ ਲਈ ਵਰਿਆਮੀ ਦੁਰਗਾ ਆਇ ਕੈ ॥
ਰਾਕਸ਼ ਵਡੇ ਅਲਾਮੀ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ॥
ਅੰਤ ਹੋਏ ਸੁਰਗਾਮੀ ਮਾਰੇ ਦੇਵਤਾ ॥ (ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ)

ਘੁਰੇ ਨਗਾਰੇ ਦੋਹਰੇ ਰਣ ਸੰਗਲੀਆਲੇ
ਧੂੜਿ ਲਪੇਟੇ ਧੂਹਰੇ ਸਿਰਦਾਰ ਜਟਾਲੇ
ਉਖਲੀਆਂ ਨਾਸਾ ਜਿਨਾ ਮੁਹਿ ਜਾਪਨ ਆਲੇ
ਧਾਇ ਦੇਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਬੀਰ ਮੁੱਛਲੀਆਲੇ (ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਿਰਖੰਡੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

4. ਰਸ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ-

ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੀਰ-ਰਸ (ਵੀਰ ਰਸ) ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੌਦਰ, ਭਿਆਨਕ, ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਦੀ ਟੱਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਸੁਚੱਜੇ ਵਾਰਕਾਰ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:-

ਬੀਰ ਪਰੋਤੇ ਬਰਛੀਏ ਜਣ ਡਾਲ ਚਮੁੱਟੇ ਆਂਵਲੇ।
ਇਕ ਵਢੇ ਤੇਗੀ ਤੜਫੀਅਨ ਮਦ ਪੀਤੇ ਲੋਟਨ ਬਾਵਲੇ।

5. ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ-

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚਲੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਹੁੰਦਲਾ ਨਾ ਪਵੇ।

6. ਭਾਸ਼ਾ-

ਵਾਰ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰਲ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਾਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਤਲਖ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖੌਤਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋਸ਼ੀਲੀ, ਤਲਖ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਵਰਗੀਕਰਨ-

ਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਇਕ ਅਰਥਾਤ ਯੋਧੇ ਦੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਾਰ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

1. ਬੀਰ ਰਸੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ।
2. ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ।

ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਦੇ ਵਰਣਨ ਰਾਹੀਂ ਨਾਇਕ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ 6 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ 3 ਵਾਰਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁੱਲ 9 ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਬੀਰ ਰਸੀ ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 9 ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਜ਼ਾਬਤ ਰਚਿਤ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ, ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ ‘ਚੋਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ’ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਹਨ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ, ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ 9 ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੇਕੀ/ਬਦੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖ/ਮਨਮੁੱਖ ਰੂਪੀ ਨਾਇਕ/ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਸਿਰਜ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 22 ਵਾਰਾਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਪਹਿਲਾ) ਦੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ (ਦੂਜਾ) ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲਗਭਗ 63 ਦੇ ਕਰੀਬ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਤੇ ਨਵਾਂ ਵਰਗ ‘ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਾਂ’ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਵਧਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਭਖਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਵਾਰ’ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ, ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਵਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।

(ੲ) ਕਿੱਸਾ

‘ਕਿੱਸਾ’ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਥਾ, ਕਹਾਣੀ, ਆਖਿਆਨ, ਬੀਤੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਦਿ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਿਕ (ਗੱਦ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੱਜੋਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਕਾਵਿ, ਤਾਰੀਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਦੋ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ- ਰਜ਼ਮੀਆਂ ਤੇ ਬਜ਼ਮੀਆਂ। ‘ਰਜ਼ਮੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ‘ਬਜ਼ਮੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਣਨ ਲਈ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ‘ਕਿੱਸਾ’ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਸ਼ਿਖਰ ਤੱਕ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ। ‘ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ’ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਾਵਿ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

‘ਕਿੱਸਾ’ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਲੰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। **ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਗੀ** ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾ ਉਸ ਛੰਦਬੱਧ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰੇਮ, ਰੁਮਾਂਸ, ਬੀਰਤਾ, ਭਗਤੀ, ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਹੋਵੇ।” ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਰਗੀਕਰਨ-

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਵਰਗਵੰਡ

ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ **ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ** ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਚਾਰ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ-

ਵਿਸ਼ੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਰਗ-ਵੰਡ

ਪ੍ਰੀਤ ਕਿੱਸੇ	ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸੇ	ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਿੱਸੇ	ਵੀਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸੇ
1. ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ	1. ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ	1. ਪੂਰਨ ਭਗਤ	1. ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ
2. ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ	2. ਰੂਪਰਾਣੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ	2. ਰੂਪ ਬਸੰਤ	2. ਜੈਮਲ ਛੱਤਾ
3. ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ	3. ਸ਼ਾਹ-ਬਹਿਰਾਮ	3. ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ	3. ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ

4. ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ
5. ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ

4. ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ 4. ਗੋਪੀਚੰਦ

4. ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ
5. ਸੁੱਚਾ ਸੂਰਮਾ
6. ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ 'ਇਸ਼ਕ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ, ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪਰਾਯਥਾਰਥਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਸਕਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ, ਰੂਪਰਾਣੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ, ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਅਤੇ ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

ਸਦਾਚਾਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਿਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ 'ਲੂਣਾ' ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ 'ਪੂਰਨ' ਸਦਾਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ-ਭਗਤ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

ਚੌਥੀ ਵੰਨਗੀ ਵੀਰਤਾ/ਸੂਰਮਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤ, ਰੁਮਾਂਸ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਮਗਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਤਰ ਹੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ, ਰੁਮਾਂਸ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ, ਜੈਮਲ-ਫੱਤਾ, ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ, ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ, ਸੁੱਚਾ ਸੂਰਮਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਵੀਰਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸੇ ਹਨ।

2. ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਗਵੰਡ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਪਿਛੋਕੜ ਜਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ

1. ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ
2. ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ
3. ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ
4. ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਿੱਸੇ

1. ਯੂਸਫ ਜੁਲੈਖਾਂ
2. ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ
3. ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ
4. ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ
5. ਲੈਲਾ-ਮਜਨੂੰ
6. ਹਾਤਮ ਤਾਈ

ਭਾਰਤੀ ਕਿੱਸੇ

1. ਪੂਰਨ ਭਗਤ
2. ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ
3. ਨਲ-ਦਮਯੰਤੀ
4. ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ
5. ਗੋਪੀਚੰਦ
6. ਰੂਪ ਬਸੰਤ
7. ਰੂਪਰਾਣੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ

ਸਥਾਨਿਕ ਕਿੱਸੇ

1. ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ
2. ਜੱਗਾ ਡਾਕੂ
3. ਸੁੱਚਾ ਸੂਰਮਾ
4. ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ
5. ਬੇਗੋ ਨਾਰ
6. ਸ਼ਾਮੋ ਨਾਰ
7. ਰਤਨੀ ਸੁਨਿਆਰੀ
8. ਕਾਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ
9. ਭਾਈਬਿਧੀਚੰਦ

ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਖਾਉਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਢਾਈ-ਇਸ਼ਕ' ਹੋਏ ਹਨ-

ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ- ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਇਸ਼ਕ।

ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ- ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਇਸ਼ਕ।

ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ- ਅੱਧਾ ਇਸ਼ਕ।

ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:- ਯੂਸਫ-ਜ਼ਲੈਖਾਂ, ਸ਼ੀਰੀ-ਫਰਹਾਦ, ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ।

ਭਾਰਤੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ/ਸ਼ੁੱਭ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਚੌਥਾ ਵਰਗ ਸਥਾਨਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿੱਸੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਰਚਿਆ ਤੇ ਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮੋਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੱਗਾ ਡਾਕੂ, ਸੁੱਚਾ ਸੂਰਮਾ, ਜਿਊਣਾ ਮੌੜ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ।

ਤੱਤ-

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ 'ਕਿੱਸਿਆਂ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

1. ਕਥਾਨਕ-

ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਯਥਾਰਥਿਕ, ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਲੋਕਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਜਾਂ ਹਮਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ ਪਰ ਪਰਾਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਾਇਤੀ ਹਨ, ਅੰਤ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ-ਜੂਝਦੇ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਹੋਣੀ' ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਕਥਾ-ਸੰਸਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਰਾਂਝੇ ਉਠ ਕੇ ਆਖਿਆ ਵਾਹ ਸਜਣ, ਹੀਰ ਹੱਸ ਕੇ ਤੇ ਮੇਹਰਬਾਨ ਹੋਈ।
ਕੱਛ ਵੰਝਲੀ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਾਲੇ, ਜੁਲਫ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਈ।
ਰੂਪ ਜੱਟ ਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਟ ਲੱਗੀ, ਹੀਰ ਘੋਲ ਘੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਈ।
(ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ)

ਹੋਣੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਤੇ ਕੁਦ ਪਈ, ਰਲੀ ਸਿਆਲਾਂ ਨਾਲ।
ਛੁਟੀ ਕਾਨੀ ਵਜ਼ਬ ਦੀ, ਲੈ ਗਈ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਨਾਲ।

(ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ)

ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਮੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਆਹੇ,
ਮੋੜੇ ਕੌਣ ਖੁਦਾ ਦੇ ਭਾਣਿਆਂ ਨੂੰ।

(ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ)

2. ਚਰਿਤਰ-ਚਿਤਰਨ-

ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਕਿਸਮਤ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਾਸ਼ਰੀਰਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਕੇ ਕੋਈ ਇੱਕ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਨਖ-ਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਵੱਲ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਹੋਠ ਸੁਰਖ ਯਾਕੂਤ ਜਿਉਂ ਲਾਲ ਚਮਕਣ,
ਠੋਡੀ ਸੇਉ ਵਲਾਇਤੀ ਸਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀ ਲੜੀ ਕਿ ਹੰਸ ਮੋਤੀ,
ਦਾਣੇ ਨਿਕਲੇ ਹੁਸਨ ਅਨਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਗਰਦਨ ਕੂੰਜ ਉਂਗਲੀਆਂ ਰੂਵਾਂ ਫਲੀਆਂ,
ਹਥ ਕੂਲੜੇ ਬਰਗ ਚਿਨਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਧੁਨੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਹੋਜ਼ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਕੁਪਾ,
ਪੇਂਡੂ ਮਖਮਲੀ ਖਾਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਸੁਰਖੀ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਲੋੜੁ ਦੰਦਾਸੜੇ ਦਾ,
ਖੋਜੇ ਖਤਰੀ ਕਤਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ।
ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ ਦੀ ਭੈਣ ਪੰਜਫੂਲ ਰਾਣੀ,
ਗੁਝੀ ਰਹੇ ਨਾ ਹੀਰ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ।

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਮੁਖਰ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਲੰਬਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਢਾ ਵੀ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪਾਪ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਸਾਫ-ਸਵੱਛ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3. ਵਾਤਾਵਰਨ:-

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਉਘੜਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ, ਜੰਗਾ-ਯੁੱਧਾਂ, ਨਗਰ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਜੀਵਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਸੰਵਾਦ/ਵਾਰਤਾਲਾਪ-

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸੰਵਾਦ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।

5. ਛੰਦ ਅਤੇ ਰਸ ਵਿਧਾਨ-

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਵਈਆ, ਬੈਂਤ, ਸੱਦ, ਕਲੀ ਛੰਦ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਬੈਂਤ' ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰੋਮਣੀ ਛੰਦ ਹੈ ਅਤੇ 'ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ' ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦਾ ਸਰਤਾਜ ਕਿੱਸਾਕਾਰ। 'ਬੈਂਤ' ਛੰਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੋਰੜਾ, ਸਵੈਯਾ, ਚੌਪਈ, ਕਬਿਤ, ਕਾਫੀ, ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ, ਕੁੰਡਲੀਆਂ, ਡਿਉਢ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹਰ ਛੰਦ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਤੁੱਕ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ 'ਉਪਨਾਮ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਗਾਰ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਵੀਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਸ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੁਮਾਂਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਅਦਭੁਤ ਰਸ' ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਹੁਸਨ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਹੁਸਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਗਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

6. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ-

ਕਿੱਸਾਕਾਰ 'ਲੋਕ ਕਵੀ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਤਦਭਵ ਤੇ ਤਤਸਮ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੇਰਵੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਜਾਂ ਚਿੰਠਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਮਲਵਈ' ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ 'ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ' ਅਤੇ 'ਸੂਤ੍ਰਿਕ' ਦੋ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀ' ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ' ਇਸ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। 'ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ' ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਿੱਸਾ' ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪੱਖੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ 'ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ' ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕਿੱਸੇ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਪ੍ਰੀਤ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਸ) ਨਾਵਲ

ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ਬਦ 'Novella' (ਨੋਵੇਲਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Novel (ਨਾਵਲ) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਵਲ' ਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ 'ਉਪਨਿਆਸ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ਬਦ 'Novella' ਸੋਚੀ ਜਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਬੀਤੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ 'ਨਵੀਨਤਾ' ਅਤਿ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਮੁਤਾਬਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ **ਰੈਲਡ ਫੋਕਸ** ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹੈ।”
ਰਿਚਰਡ ਬਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।”

ਐਚ.ਜੀ.ਵੇਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੇਵਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦਿਮਾਗ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਵਿਹਲ ਹੋਵੇ।

ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਪੰਤ ਅਨੁਸਾਰ, “ਨਾਵਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੈ।”

ਡਾ. ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਉਪਨਿਆਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਨਾਵਲਕਾਰ **ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ** ਅਨੁਸਾਰ, “ਟੁੱਟਦੇ-ਭੱਜਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਜਾਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਹਾਣੀ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪੂਰਨ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਾਤਰਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਹਾਣੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਯਥਾਰਥਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਯਥਾਰਥਕ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੱਤ-

ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪਾਤਰ,

ਪਲਾਟ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਸੰਵਾਦ, ਉਦੇਸ਼(ਮੰਤਵ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:-

1. ਪਲਾਟ-

ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸਤੂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਲਾਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਲਾਟ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਲਾਟ ਨਾਵਲੀ ਥੀਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪਲਾਟ' ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਡਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਾਗ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਹਾਇਕ ਕਥਾ ਨਾਲ। ਸਫਲ ਪਲਾਟ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ, ਰੋਚਕਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ-

ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਹਿਮ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਅਤੇ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਪਾਤਰ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ, ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਦਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੌਧਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ-

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਹੀਨ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਸਿਰਜੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

4. ਵਾਤਾਵਰਨ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਕਾਲ-

ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਕਾਲ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਸਥਾਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕੋਟ-ਪੈਂਟ ਪਾ ਕੇ ਨਾਵਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੋਵੇਗਾ।

5. ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ

ਮੰਤਵ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

6. ਸ਼ੈਲੀ-

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਬੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ, ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਕੇ ਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਉਧਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ। ਨਾਵਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:- ਪੱਤਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਥਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਆਤਮ-ਕਥਾ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ। ਹਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅੰਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵੱਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੱਧ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵੱਲ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ 'ਮਹਾਂਕਾਵਿ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
2. ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਹ) ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਉਸਾਰੀ 'ਜੀਵਨੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਸਾਖੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਚੀਆਂ, ਬਚਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-

'ਜੀਵਨੀ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਸ਼ਬਦ-ਜੁੱਟਾਂ 'ਬਾਇਓ' ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਅਤੇ 'ਗ੍ਰਾਫੀ' ਭਾਵ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੇਰਵੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਉਰੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਯਾਦਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ, ਹੱਡਬੀਤੀਆਂ, ਜੱਗਬੀਤੀਆਂ ਆਦਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗ੍ਰੰਥ, ਚਿੱਠੀਆਂ, ਡਾਇਰੀਆਂ, ਜਿਉਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਆਦਿ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ/ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੀਵਨੀ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਉਸ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ।"

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਪਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਜੀਵਨੀ ਕੀ ਹੈ? ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ **ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ** ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜੀਵਨੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥੂਲ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਫ਼ਲ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ-

ਛਿਪੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਜੀਵਨੀ ਕਲਾ ਹੈ।”

ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਰਗ-ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀ’ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ‘ਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਗ ਵੰਡ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀ

(ਅ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨੀ

(ੲ) ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨੀ

(ਸ) ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨੀ

(ਹ) ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨੀ

(ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀ

(ਖ) ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜੀਵਨੀ

(ਗ) ਫੁਟਕਲ ਜੀਵਨੀਆਂ

ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤ-

ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ’ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ- ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ, ਨਾਇਕ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1. ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ-

ਜੀਵਨੀ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜੀਵਨੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤੇ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ

ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸੰਦੇਹ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਕੇ ਹੀ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ' ਅਧੀਨ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੀਵਨੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਘੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਾਹੀਓਂ ਜੀਵਨੀ ਆਪਣੇ ਅਮਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

2. ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ-

ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਸੌਟੀ ਉਪਰ ਖਰਾ ਉੱਤਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਹੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਹੀ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿ ਕੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਨਾਇਕ-

ਨਾਇਕ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਚਰਿੱਤਰ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਕਸਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੀਵਨ ਉਸਾਰੀ ਜਿੰਨੀ ਉਸ ਦੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰਨ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਵਾਤਾਵਰਨ-

ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਆਭਾ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਚੋਂ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਇਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ

ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5. ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ-

ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਉਪਯੁਕਤ ਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਬੇਹੱਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਵੱਸੀਕਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਲ, ਸੁਬੋਧ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ

ਵਰਨਣ ਦੀ ਸਾਦਰੀ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਰ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਮਰੱਥਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
2. ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

(ਕ) ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਉਮੰਗ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੀਮਤ ਘਰ-ਬਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਨੰਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਾਨਣ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਈ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪ-ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦਭਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਦੱਸੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੱਧਕਾਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਲ ਸਮਾਚਾਰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

‘ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਸਫ਼ਰ ਅਤੇ ਨਾਮਾ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਰੋਚਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ, “ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਰੋਚਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਖਿੰਡਰੇ ਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ(ਨਿੱਜੀ) ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੈਰ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ

ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਸ-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਣਜਾਣੀ ਅਤੇ ਦੁਰੇਡੀ ਧਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਮੁੱਖੀ, ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁਪਸਾਰੀ ਗਿਆਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੈਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਉੱਸਰਿਆ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਸੇਧ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੇਕਲੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂਹੀਓ ਉਸਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆਏਗਾ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਜਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਰਨ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਬਿੰਦੂ ਅਣਡਿੱਠੀ ਤੇ ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੈਲਾਨੀ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਜਨਬੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭੇਦ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਬੇਗਾਨੇ ਭੂਖੰਡਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪ ਹੀ ਨਾਇਕ, ਆਲੋਚਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਿਰਜਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰੌਚਕਤਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੱਤ

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਤੱਤ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਤੱਤ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਲਾ ਮੂਲਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(1) ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਤੱਤ-

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

(1) ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਵਰਨ	(2) ਸੰਸਥਾਵਾਂ
(3) ਉਪਜ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ	(4) ਵਿਵਸਥਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ
(5) ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ	(6) ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ
(7) ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਿਰਾਸਤ	(8) ਤਜਰਬੇ
(9) ਜੀਵਨ-ਜਾਚ।	

ਸੈਲਾਨੀ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੈਲਾਨੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਵਰਨ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਮੂਲਕ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਅਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਤੱਤ ਮੂਲਕ ਸਮੱਗਰੀ ਹਨ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਜ-ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਦਸਤਕਾਰੀ, ਉਦਯੋਗ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕੀ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ? ਕੀ ਉੱਥੇ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ? ਵਿਵਸਥਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ? ਇਹ ਸਭ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ- ਪਹਾੜ, ਨਦੀਆਂ, ਝੀਲਾਂ ਤੇ ਬਾਗ ਬਗੀਚਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਵਲੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ।

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਕੀ ਢੰਗ ਹਨ ? ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਸਤੂ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(2) ਕਲਾ-ਮੂਲਕ ਤੱਤ-

ਕਲਾ-ਮੂਲਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਲਾ-ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਰੋਚਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਚਿਤਰਨ, ਸਾਰਥਕ ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਕਲਾਮੂਲਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਵਿੱਚ ਕਲਾ-ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਕਥਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਡਾਇਰੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਪਾਤਰ ਸ਼ੈਲੀ। ਗਲਪ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵੱਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਗੁਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।